

METODİKA

Durğu işarələrinin tədrisində qarşıya çıxan aktual problemlər

Mətanət Mehdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: mehtiyeva_m@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-0068-4590>

XÜLASƏ

Bu gün durğu işarələri ilə bağlı müəyyən qayda və normalar mövcuddur. Bəzən onların say etibarı ilə çoxluq təşkil etməsi, bəzən praktikada tətbiqinin mümkünsüzlüyü, bəzən də elmi mülahizələrin bədii mətnlər üzərində aparılması müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Hazırkı dövrdə durğu işarələrinə aid yetərincə ədəbiyyatlara rast gəlmək mümkündür. Amma orada verilən qaydaların əksəriyyətinin təkrar olduğunun şahidi oluruq. Bu sahədə yeni fikirlər formalaşmalı, tədqiqatlar aparılmalıdır. Mübahisəli, birmənalı qəbul olunmayan məsələlərə aydınlıq gətirilməli, istər orta, istərsə də ali məktəb qrammatikasının “Sintaksis” bölməsində bu məsələlər yer almalıdır. Fikrimizcə, bu gün sosial şəbəkələrdə istifadə olunan müəyyən şərti işarələr də sistemləşdirilə bilər. Punktuaasiya qaydaları sabitləşsə, ondan istifadə qaydaları da dəqiq və elmi olar.

AÇAR SÖZLƏR

durğu işarələri,
vergül, intonasiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 13.07.2024

Qəbul edilib: 19.08.2024

M E T H O D S

Actual Problems Encountered in the Teaching of Punctuation Marks

Matanat Mehdiyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Head teacher, Azerbaijani Language and its Teaching Technology Department, Azerbaijan State Pedagogical University.

Azerbaijan. E-mail: mehtiyeva_m@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-0068-4590>

ABSTRACT

Today, there are certain rules and norms regarding punctuation. Sometimes their large number, sometimes the impossibility of applying them in practice, and sometimes conducting scientific considerations on literary texts cause certain difficulties. We find enough literature on punctuation. But we witness that most of the rules in them are repeated. New ideas should be formed in this field, researches should be conducted. Controversial and unequivocally accepted issues should be clarified, and these issues should be included in the "Syntax" section of both secondary and higher school grammar. In our opinion, certain conventional signs used in social networks today can also be systematized.

KEYWORDS

punctuation marks,
punctuation, intonation

ARTICLE HISTORY

Received: 13.07.2024

Accepted: 19.08.2024

Giriş

Durğu işarələrindən bəhs edən bölmənin ümumiləşmiş şəkildə *punktuasiya* (latınca *nöqtə* deməkdir) adlandığı hamımıza məlumdur. Punktuaasiya durğu işarələrindən istifadə qaydalarının cəmi olub, orfoqrafiya və kalliqrafiya ilə birlikdə yazı qaydalarının nizama salınmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təəssüflər olsun ki, yazılı nitqimizdə durğu işarələrindən heç də həmişə yerində və düzgün istifadə edilmir. Onlardan düzgün istifadə etmək üçün punktuasiyaya daxil olan qaydaları bilmək lazımdır. Fikrimizcə, bu qaydalar say baxımından mümkün qədər az olmalıdır ki, onları öyrənib yadda saxlamaq və yazılı nitqdə tətbiq etmək asan olsun.

Əsas hissə

Yazılı nitqin düzgün formalaşmasında durğu işarələrinin böyük rolu vardır. Onlar mətnin düzgün anlaşılmasında yardımçı vasitə olub, mühüm kommunikativ funksiya daşıyır. Punktuaasiya da orfoqrafiya kimi dilin qrafik sistemini təşkil edir. Durğu işarələri fikrin aydın başa düşülməsində, yazının düzgün, ifadəli tələffüzündə çox mühüm və əhəmiyyətli qrafik vasitədir. Bunları yerində işlətmədikdə fikirdə dolaşıqlıq yaranır. Şifahi nitqlə yazılı nitq arasında məzmun eyniliyi pozulur [1, s. 3].

Durğu işarələrinin yaranması tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, onlar yazıdakı digər işarələrlə bir dövrdə meydana çıxmamış, hərflərdən sonra təşəkkül tapmışdır. Durğu işarələri, əsasən, fonografik yazıdan başlanır. Onlar ilk dəfə Finikiya və Yunanıstanda istifadə olunmuşdur. Yazıda durğu işarələrindən geniş miqyasda istifadə XIII əsrdən başlanmışdır.

Hər bir dilin milli xüsusiyyətlərinə uyğun sistemlər formalaşır. XV əsrdə kitab çapının yaranması ilə durğu işarələrinin sayı çoxalmışdır. XVIII əsrdən etibarən sual, nida kimi işarələr indiki vəzifəsində işlədilməyə başlanmışdır. Azərbaycan dilində verilən yazılarda durğu işarələrindən nöqtəni əvəz edən xüsusi işarəyə 1073-cü ildə yazıya köçürülmüş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlirik. Əsərin XV əsrdə köçürülmüş Drezden nüsxəsində hər bir cümlənin sonunda qoyulan ulduzvari işarə, təəssüf ki, geniş yayıla bilməmişdir. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, rus və Avropa yazı sistemi ilə bilavasitə tanışlıq, yeni məktəblərin yaranması, yeni üsulda dərs vəsaitinin hazırlanması kimi məsələlər durğu işarələrindən istifadəyə ehtiyacı artırmışdır. Bu səbəbdən qərb xalqlarının işlətdiyi durğu işarələrinə meyil artmış, bəzi alınma durğu işarələrinin tətbiqinə təşəbbüs göstərilmişdir. Məsələn, professor Mirzə Kazım bəy 1839-cu ildə çap etdirdiyi “Грамматика турецко-татарского языка” dərsliyində tələbələrin çalışması üçün ərəb əlifbası ilə verdiyi səkkiz səhifəlik mətnlər-

də hər biri iki yerdə olmaqla cəmi 2 durğu işarəsindən – nöqtə yerinə ulduzabənzər işarədən (*) və tiredən (–) istifadə etmişdir. Eyni mətnin rus hərfləri ilə verdiyi transkripsiyasında müəllif Avropa yazı sistemindəki durğu işarələrindən yeddisini işlətməli olmuşdur (nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, tire, defis və mötərizə) [2, s. 181].

Professor Q. Kazımov punktuasiyanın əsaslarının izahında 3 meylin olduğunu qeyd edir. Onlardan bəziləri mənaya, bəziləri sintaktik quruluşa, bəziləri isə intonasiyaya əsaslanır. *Birinci* halda durğu işarəsinin işlədilməsi mətnin mənalı hissələrə bölünməsi ilə izah edilir. *İkinci* halda cümlənin sintaktik quruluşu, *üçüncü* halda isə nitqin ritmik-melodik axını, vurğu, fasilə və s. əsas götürülür [3, s. 486]. Alim bunlardan mənə məsələsinin daha həlledici amil olduğunu bildirir. Qeyd edir ki, durğu işarələrinin işlədilməsi hər 3 mənə ilə əlaqədardır. Lakin cümlənin quruluşu da, intonasiyası da müəyyən məqsəd, mənanın ifadəsi ilə bağlıdır. Qəzənfər müəllimin bəzən durğu işarələrinin işlədilməsinin intonasiya ilə heç bir əlaqəsi olmadığı fikri maraqlıdır. Doğrudan da, vasitəsiz nitqin dırnaqda verilməsi, müxtəlif emosiyaları çatdırmaq üçün mötərizə içərisində sual işarəsi və s. intonasiya ilə əlaqəsi yoxdur və ya çox zəifdir.

Professor Ə. Dəmirçizadə də durğunun ifadənin tərkibindəki sözlər arasında, cümlə üzvləri arasında, mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr arasında, nəhayət, cümlənin sonunda müxtəlif mənə ilə, məqsəd və psixoloji hal ilə sıx surətdə bağlı olan çox mürəkkəb bir proses olduğunu qeyd edir [4, s. 167].

Ümumiyyətlə, dilçiliyimizə nəzər saldıqda görürük ki, durğu işarələri haqqında bir çox dilçi alimlər maraqlı fikirlər söyləmişlər. Ancaq Azərbaycan dilində verilən yazılarda işlənən durğu işarələrinin xüsusiyyətləri haqqında, əsasən, C. Əfəndiyev, M.Şirəliyev, Z. Budaqova, M. Həsənov, M. Hacıyev, M. Hüseynova, N. Qulamoğlu kimi dilçilər daha ətraflı məlumat vermişlər.

Qeyd edək ki, bu gün tələbə qəbulu prosesində durğu işarələri ilə bağlı testlərdə bəzi mübahisə doğuran məqamlar ortaya çıxır. Ümumiyyətlə, *durğu işarələrinin tədrisi orta məktəblərdə nə vəziyyətdədir, şagirdlərə bu mövzu ilə bağlı yetərinə bilgi verilmə, şagirdlər praktik olaraq durğu işarələrinin işlədilmə məqamları ilə tanış olurlarmı* və s. kimi suallar maraq doğurur.

Durğu işarələri mövzusu ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində ibtidai siniflərdən başlayaraq əvvəlcə bir qədər bəsit şəkildə, V sinifdən isə daha dəqiq və geniş şəkildə tədris olunur. Mətnlər üzərində işləyərkən şagirdlər dil qaydası məzmun xəttinin standartlarına uyğun olaraq sintaksis təlimin məzmunu, norma və qaydaları, eyni zamanda üslubi sintaksis məsələləri ilə də tanış olur, intonasiyanın linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyi bacarırlar.

Durğu işarələri cümlənin məqsəd və intonasıyaya görə növləri, həmçinin üzlər, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələr, cümlə üzvü olmayan qrammatik vahidlər və s. sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarından kənarda mənimsənilə bilməz. Bildiyimiz kimi, durğu işarələri şifahi nitqdə intonasıyanın yazıdakı ifadə formasıdır. Əslində, durğu işarələri özləri də iki yerə ayrılır: durğu və şərti işarələr. Durğu işarələrinin sayı ondur. Şərti işarələr isə elmi-texniki ədəbiyyatlarda rast gəldiyimiz “vurma”, “bölmə”, “çıxma”, “toplama”, “bərabərlik” və s. kimi işarələrdən ibarətdir. Diqqət etsək görərik ki, hazırda sosial şəbəkələrdə fərqli emosiyaları ifadə etmək üçün müxtəlif şablon işarələrdən istifadə olunur. Məsələn, ((,)). Yəqin ki, zamanla bu işarələrdən də seçilib durğu işarələri sırasına daxil edilənlər olacaq.

Müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı durğu işarələrindən istifadə edilir: nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, qoşa nöqtə, sual, nida, tire, üç nöqtə, mötərizə, dırnaqlar. Etiraf edək ki, bu gün yazılı nitqdə heç də hamı durğu işarələrindən düzgün qaydada istifadə etmir. Xüsusən də, sosial şəbəkələrdə bunun şahidi oluruq.

Durğu işarələrindən düzgün istifadə etmək üçün müəyyən olunmuş qayda və normalar mövcuddur. Bu qaydaları bilmədən yazılı nitqdə durğu işarələrindən düzgün istifadə edə bilmərik. Düzdür, qaydalar olmalıdır, amma onlar say etibarını ilə nə qədər az olsalar, bir o qədər yaxşıdır. Çünki qaydaların çoxluğu onları yadda saxlayıb tətbiq etməkdə çətinlik yaradır. Məsələn, bugününüz üçün dinamik bir dil olan ingilis dilində vergül işarəsindən çox az, demək olar ki, ən zəruri hallarda istifadə olunur. Gəlin dilimizlə müqayisə aparaq. Dilimizdə təkcə vergüllə bağlı 56 qaydanın mövcud olduğunu deyə bilərik. Fikrimizcə, bu sayda qaydanı əzbərləyib yazıda tətbiq etmək heç də asan məsələ deyil. İkinci bir tərəfdən, bu qaydalar stabil deyil. Məsələn, *o* və *bu* işarə əvəzliyinin mübtədə kimi işlənən zaman ondan sonra vergülün nə zaman qoyulması mübahisə doğurur.

O və ya *bu* əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə isim, sifət və ya say ilə ifadə olunan cümlə üzvündən əvvəl gələrsə, ondan sonra vergül qoyulur. *O* şəxs və ya *bu* işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə əvəzlik, feil, zərf və köməkçi nitq hissələrindən əvvəl gələrsə, ondan sonra vergül qoyulmur. Bu qayda Z.Budaqovanın fikridir. Professor B.Xəlilov Zərifə xanımın bu fikirlərini təsdiq edir və əlavə olaraq onu da vurğulayır ki, mübtədə *o* şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunduqda ondan sonra *bu* işarə əvəzliyi gələrsə, *o* şəxs əvəzliyindən sonra vergül işarəsi qoyulmalıdır. Müəllif vergüldən bəhs edərkən maraqlı məqamları diqqətə çatdırır. Qeyd edir ki, mübtədanın özündən sonra gələn üzvün təyini kimi başa düşülməməsi üçün ondan (mübtədadan) sonra vergül qoyulur. *Qoca, əmioğlu ilə görüşdü, salamlaşdı* (S. S. Axundov). Professor Q. Kazimov isə yazıda şəxs əvəzliyindən sonra (isim, sifət, say və zərfdən əvvəl) vergül qoyulduğunu

bildirir. V. Dumanoglu və İ. Əsgər isə *o, bu* şəxs əvəzliliklərindən sonra feil və köməkçi nitq hissələri gəldikdə vergül qoyulmadığını diqqətə çatdırırlar. Onlar bir məqamı da qeyd edirlər ki, bir vaxtlar mübtəda vəzifəsində işləyən *o, bu* əvəzliliklərindən sonra, feil və köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, zərf də gəldikdə vergül qoyulmurmuş [5, s. 46]. B. Xəlilovun fikirləri Z. Budaqovanın fikirləri ilə üst-üstə düşür. Əslində, bu cür fikir müxtəlifliyinin olması vergüldən istifadədə bir sərbəstlik yaradır. Etiraf etmək lazımdır ki, hal-hazırda da bu cür fikir müxtəlifliyi hökm sürür, yəni dəqiq sistem yoxdur. Professor Ə. Əfəndizadənin bir fikri diqqətimizi çəkir: “Bəzən ismin də qarşısında gələn *o, bu* mübtədalarından sonra vergülə ehtiyac duyulmayan hallar olur. Məsələn, “*O Kiyevdən dünən qayıdıb*”, “*Bu Nəsiminin heykəlidir*” kimi cümlələrdə *o, bu* əvəzlilikləri yalnız mübtəda kimi çıxış edir, təyidlə qarışdırılmır. *O, bu* əvəzlilikləri mübtəda vəzifəsini daşıyarkən onları təkcə köməkçi sözlərin qarşısında vergüllə fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki belə halda həmin əvəzliliklər heç vaxt təyin ola bilmir. Məsələn, “*O da qaynaqçıdır*” [6, s. 76]. Professor Ə. Əfəndizadə *o, bu* əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalardan sonra yalnız köməkçi söz gəldikdə vergüldən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edir. Fikrimizcə, *o, bu* əvəzlilikləri mübtəda vəzifəsində işləyərkən onlardan sonra vergül işarəsinin qoyulmasına dair vahid bir qayda yaradılmalıdır. Bu zaman vergüldən istifadədə sərbəstliyin qarşısı alınar.

Professor M. Şirəliyev və M. Hüseyinov *o, bu* əvəzliliklərindən sonra isim, sifət, say gəldikdə vergül qoyulmasını məqbul hesab etmişlər [7, s. 9].

Arif Rəhimoğlu “Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə və düzgün yazı qaydaları” kitabında durğu işarələrindən bəhs edir, amma *o, bu* əvəzlilikləri mübtəda yerində işləyərkən onlardan sonra vergülün işlənmə məqamlarına açıqlama vermir [8, s. 183].

Professor İ. Məmmədli *o, bu* əvəzliliklərindən sonra feil və köməkçi nitq hissələrindən başqa, qalan nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvü gəldikdə vergül qoyulmasını məqbul hesab edir. *O, bu* əvəzlilikləri mübtəda vəzifəsində işləyərkən özündən sonra feil və köməkçi nitq hissələri (feili sifət və modal sözlərdən başqa) gələrsə, vergül qoyulmadığını vurğulayır [9, s. 9]. Professor A. Axundov qeyd edir ki, durğu işarələri haqqında yazılan kitablarda ən çox onların qrammatik mahiyyəti açıqlanır, fonetik vəzifəyə önəm verilmir. Xüsusən vergül işarəsi başdan-başa qrammatik yüklə yüklənir. Alim yazır: “Doğrudanmı belədir? Nə üçün, məsələn, “*O kitab oxumaqla vaxtını keçirirdi*” cümləsində *o* sözü ilə *kitab* sözü arasında heç bir fasilə olmadığı halda, biz *o* sözündən sonra vergül işarəsi qoymalıyıq? Və yaxud, nə üçün “*O özü də kitab oxumağı sevirdi*” cümləsində isə *o* sözü ilə *özü də* sözü arasında fasilə verildiyi halda həmin durğu işarəsindən istifadə etməmək? Ancaq ona görə ki,

dilçilik kitablarında belə yazılır? [10, s. 185]. A. Axundov qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, tire işarəsi ilə bağlı məqamları da diqqətə çatdırır. Alim yazılı dildə durğu işarələrindən çox istifadəni məqbul hesab etmir, rus dili, eləcə də Avropa dillərində durğu işarələrindən istifadənin məhdudluğunu alqışlayır. Fikrimizcə, durğu işarələri yazılı nitqimizdə zəruri olan hallarda işlənərsə, onların işlənmə yeri də dəqiq və mübahisəsiz olar. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, punktuasiya sahəsinə yetərinə diqqət yetirilməmişdir. Bu gün işlədilən qaydalar, demək olar ki, sovet dövrünün qaydalarıdır. Düşünürük ki, bu sahədə yeni-yeni tədqiqat işləri aparılmalıdır. Məsələn, punktuasiyaya aid beş kitab müəllifi olan Nabatəli Qulamoğlu bu sahədə tədqiqat aparmış, kreativ fikirlər irəli sürmüşdür. Müəllif belə bir təklif irəli sürmüşdür ki, ardıcıl gələn saylar arasında orfoqrafik işarə sayılan drobdan (maili xətt) istifadə edilə bilər. Həmçinin o, eyni intonasiya ilə deyilən qrammatik vahidlər arasında tirenin işlənmə məqamlarını da qeyd etmişdir [11, s. 6].

Qəbul imtahanlarına salınan testlərdə durğu işarələri ilə bağlı yaranan bəzi səhvlərin başlıca səbəbi punktuasiya ilə durğu işarələrinin eyniləşdirilməsidir.

Bəzən dərsliklərdə bədii mətnlərdən parçalar verilir. Təəssüflər olsun ki, onlarda müəyyən durğu işarəsi səhvləri olur. Düşünürük ki, bu sahədə aparılan tədqiqatlarda bədii nümunələrə əsaslanan zaman diqqətli olmaq lazımdır.

Nəticə

Durğu işarələrindən istifadəni tənzimləyən qaydalar çoxdur, lakin onlar nitq prosesində yaranan yeni situasiyaları nizamlamaq cəhətdən azlıq təşkil edir. Bəzən yazılı nitqlə şifahi nitq arasında uyğunluq tapmaq asan olur, bəzən isə bu proses çətinləşir. Bu zaman müəyyən kriteriyalar axtarmaq lazım gəlir.

Yazıçı A. P. Çexovun “oxunun notları” adlandırdığı durğu işarələri və onlardan istifadə qaydaları dəqiq və məntiqli olmalıdır. Çünki durğu işarələri dinamik bir sistemdir.

Məqalədə durğu işarələrindən ümumi şəkildə danışsaq da, daha çox vergülün üzərində dayandıq. Çünki ən çox edilən səhvlər də məhz vergüllə bağlıdır. Amma qeyd edək ki, digər durğu işarələrinin işlədilməsi ilə də bağlı müəyyən çətinliklər mövcuddur. Bu mövzuda tədqiqat işlərinin aparılmasına ciddi ehtiyac duyulur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Budaqova Z. (1977). Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı. 315 s.
2. Cahangirov M. (1978). Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə. Bakı, “Elm” nəşriyyatı. 234 s.
3. Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, Təhsil. 496 s.
4. Dəmirçizadə Ə. (1972). Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı.
5. Əsgərov İ., Dumanov V. (2016). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri. Bakı, Elm və təhsil. 179 s.
6. Əfəndizadə Ə. (1988). İki halda vergüldən istifadəyə dair. Nitq mədəniyyəti məsələləri, s. 66 – 76.
7. Şirəliyev M., Hüseynov M. (1945). Azərbaycan dilinin durğu işarələri. Bakı, Azərnəşr. 14 s.
8. Rəhimov A. (2008). Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilində bütövləşmə və düzgün yazı qaydaları. Bakı, 215 s.
9. Məmmədli İ. (2014, 27 fevral). Durğu işarələrinin yazıda işlənməsi məqamları haqqında. “Azərbaycan” qəzeti. Bakı, 9 s.
10. Axundov A. (1992). Bir daha durğu işarələri haqqında. Dil və mədəniyyət. Bakı, s. 181 – 189.
11. Pələngov N. (2019). Müasir Azərbaycan dili punktuasiyasının bəzi problemləri. Bakı, 124 s.